

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 100 (1987)

Artikel: Renaschientascha retoromontscha 1919-1938
Autor: Derungs-Brücker, Heidi
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-235209>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 01.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Renaschientscha retoromontscha 1919–1938

da Heidi Derungs-Brücker

Ins vegn a sedumandar, pertgei Renaschientscha retoromontscha gest denter 1919 e 1938. Jeu vegn ad empruar da cumprovar che l'elecziun da quellas duas cefras e dil term 'renaschientscha' ei buca diltut arbitraria.

Renaschientscha presuppona che zatgei seigi ni seigi stau malsaun, forsa gia en agonia ni insumma vargau. Era il Romontsch da quei temps malsauns, en agonia?

Nus savein che la Rezia era orientada el temps vegl viers miezdi, politicamein ed ecclesiasticamein. Plaunsiu ha quella orientaziun viers miezdi fatg plaz ad ina viers mesanotg. Quei cun ina massa consequenzas pil romontsch e sia cultura, era ina massa prighels.

Lein seconcentrar sil temps entuorn la sava dil 20avel tschentaner: Il turissem sederasa, la Viafier Retica vegn eregida. Quei munta pil Romontsch prighel dadens anô e buca sco tochen dacheu per la gronda part dadô anen. Il tudestg vegn da penetrar adina pli fetg en plaid e patratg romontsch.

Quella infiltraziun dil tudestg ei sefatga en tutta tgeuadad. Il pievel romontsch da gliez temps era bravamein indifferents viers siu lungatg. El ha strusch anflau per bien da sedefender encunter la germanisaziun. En bia graus ei quella schizun vegnida giavischada. Il traffic da viafier p.ex., era il turissem e per part era la scola han entschiet a duvrar il tudestg sco lungatg principal. Quei Romontsch che voleva tener petg cul svilup fuva pli u meins sfurzaus da s'adattar e plidar e scriver tudestg.

Cun la mira da trer agen profit ord quella fleivlezia romontscha ein era certs cerchels filologs talians sefatschentai cul romontsch. Lur tenor era quel dalla 'lingua moribunda', la quala duess per sesalvar sefidar e s'adattar a lungatg e cultura taliana. Quei zenn da mort e quellas propostas 'beinmanegiontas' eran da character bravamein delicat: Ei mava cheu per las ideas da liberaziun e reuniun, ideas pia dètg fundamentalas digl Irredentissem.

Tut quei ed aunc auters aspects han destadau enzacons Romontschs, ils quals han stuiu constatar che la situaziun dil romontsch era

alarmonta e ch'ins stoppi far enzatgei encunter. Quei sche pusseivel cun forzas reunidas – pia da tuts ils Romontschs.

Bein dedicavan certs gremis romontschs lur atenziun alla promozion da lungatg e cultura gia avon 1919. Mo tuttina ei 1919 in'entschatta. Per nus Romontschs in datum historic: Igl october 1919 ei numnadamain la Ligia Romontscha (LR) vegnida fundada. Pia la fundaziun dalla union tetgala da tut las uniuns che sefatschentan cun la tgira da lungatg e cultura romontscha. Quella LR daventa la pli impurtanta purtadra e coordinatura dil moviment romontsch. Siu scopo da promover quel daper tut nua ch'ins sa, d'adattar el allas pretensiuns dil temps actual, da reacquistar per el scola e baselgia, da menar il pievel romontsch ord sia indifferentad viers caussas da lungatg e cultura e da dar ad el ina nova schientscha, quei ei aunc oz la politica dalla LR. Mo igl onn 1938 munta en quei entir moviment ina marcanta cesura. Igl ei igl onn nua ch'il romontsch ei vegnius renconuschius sco quart lungatg naziunal. 1919 e 1938 ein consequentamein dus datums historics per nus Romontschs – ed audan ensemen.

Jeu hai partiu en mia lavur sco suonda:

En *l'emprema part* mon jeu en sin la situaziun alla fin dalla emprema uiara mundiala. Ei va cheu primarmain per la damonda, con gronda l'influenza d'anôviars sil romontsch seigi stada.

Ella *secunda part* tractel jeu ils differents purtaders dil moviment romontsch da gliez temps.

E la *tiarza part* ei dedicata alla epoca tochen tier la renconuschientscha dil romontsch sco quart lungatg naziunal.

I. Premissas e pugn da partenza per la renaschientscha retoromontscha

«Il suffel criu ch'ei ius tral mund ha era scurlau vid ils barcuns dalla casa romontscha, schizun rut en ina finiastra pintga ed ha procurau per in tec aria currenta en nossas stivas cun bia aria stada.» (Zitat ord Kassandrastimmen vom Hinterrhein da Giachen Conrad).

Pertgei ei gest il contract da pasch da Versailles quei che dat igl impuls decisiv als Romontschs dad interpreter enzatgei per lur lungatg periclitau? –

Sin quella conferenza eis ei denter auter era iu per l'appartenenza dils Ladins dallas Dolomitas. Suenter la mort dalla monarchia austro-un-

garica udev'ins ch'ils Ladins vegnien probablamein surdai all'Italia e quei sin fundament dalla filosofia politica dils 'Cunfins naturals'. Quella nova ei stada per in triep Romontschs alarmona avunda. Els han en ina sesida adressau il mars 1919 in memorandum alla conferenza da Versailles, el qual els declaran lur solidaritad culs Ladins ord las Dolomitas. Ils Romontschs dil Grischun han buca mo fatg attents, mobein era susteniu il clom dils Ladins «per liber dretg de disposiziun en interess de lur caracter naziunal».¹ Quei memorandum ha – sco nus savein – buca neziau bia.

Per ils Romontschs dil Grischun denton ha el tuttina giu siu bien. Redactur G. Demont scriva: «Per l'emprema gada havevan cheu ils Romontschs della Surselva, dil Plaun, della Val de Schons, della Sursaissa romontscha, dell'Engiadin'aulta e bassa sco era la capitala grischuna purschiu in a l'auter il maun ed eran s'uni sco fegls della medema mumma. Els fuvan denton era vegni ferm pertscharts ch'ei seigi ner temps de defender las posiziuns dil romontsch el Grischun.»

Aschia ha ei entschiet a sereghegliar. Ils Romontschs han plaunsiu entschiet a sentir la necessitad da star ensemen. Giachen Conrad dad Andeer manegia en siu artechel «Romanisches, Kassandrastimmen vom Hinterrhein» ella Neue Bündner Zeitung (NBZ) dils 16.4.1919: «Nus pretendein per nus gie mo il dretg da libra disposiziun e da saver sedefender sin nies agen territori viers tut quei che periclitescha nies lungatg.» En in auter liug tuna ei aschia: «Era sch'ins beneventa nossa manifestaziun a pro dils Ladins, regorda quella – sch'ins mira sin siu pantun – al maletg da quel che vul duront ch'el nega dar sustegn ad in aviatu en difficultads. Bia pli urgent eisi ch'ils Romontschs dil Grischun s'avischinien per ch'els vesien lur petra sort.»

Sin fundament da tgei astga G. Conrad tschintshar dad ina petra sort? –

La germanisaziun

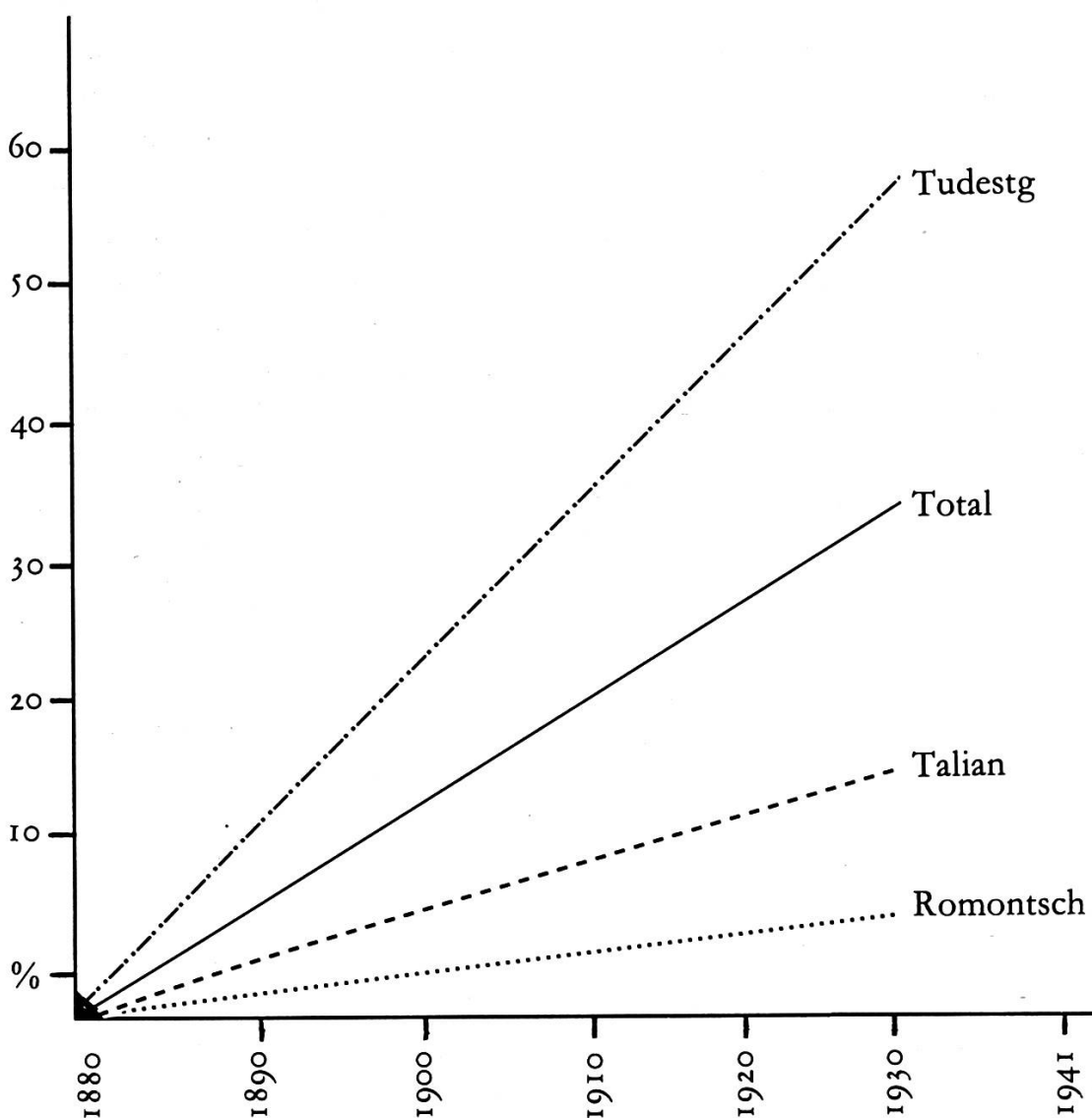
Mintgin enconuscha la situaziun geolinguistica dil Grischun. Ina Minisvizra. Oz. Co avon 80 onns? – Ina caussa sa ins constatar clar e bein: Il romontsch tschessa spert. Entochen 1850 era la populaziun grischuna aunc per la gronda part romontscha.² Denter 1910 e 1920 ei il Grischun

1 suttascret han: P. Maurus Carnot, redactors G. Demont e G.R. Mohr, Prof. G. Puorger e Dr. G. Will

2 1850: 48%, 1860: 42%, 1900: 34%, 1910: 32%.

lu daventaus in cantun cun ina majoritad tudestga. La dumbraziun da 1920 porscha las suandontas cefras: 51,21% tudestg, 32,56% romontsch e 14,83% talian. Interessant eis ei da consultar las cefras dallas dumbraziuns federalas aunc pli anavos: Il maletg ch'ins sa far ei alarmonts. Denter 1880 e 1941 s'augmenta la populaziun grischuna per 36,6%. 61,3% da quels (pia $\frac{2}{3}$) ein en favur dil tudestg. Il romontsch crescha el medem temps era, mo mudestamein, numnadamein per 6,3%.

Carschen procentual dalla populaziun el Grischun 1880-1941



Ord: Robbi, D.: Die romanische Sprache in Bünden nach der Volkszählung von 1941

La damonda ei il daco! – Igl ei evident ch'il svilup economic da nies cantun ha influenzau grondamein la situaziun linguistica.

Lein dar ina gada in'egliada sil *svilup professiunal*.

Cheu sa ins constatar levamein ch'il stan puril ei quel che furnescha la pli gronda part dalla digren, e che commerci, traffic e turissem ein quels secturs cun la gronda carschen. Cavond in tec pli lunsch, sa ins constatar ch'ei setracta cheu savens dad ina migraziun interna: Emploiai d'hotel midan domicil tenor sesiun. Denter las sesiuns ein els a casa e gidan far il pur. La stad ein els tscheu, gl'unviern leu. Ins sa tschintschar da dus motivs per quella migraziun interna: Igl emprem ei quel dil setrer leu, nua che la veta ei pli regulada e meglier pagada. Pia en loghens da traffic e turissem ni el marcau. L'auter ei quel che la lavur en tals loghens para pli emperneivla che la purila. Jeu presentel a Vus las cefras dad Arosa, in liug da parada en quei grau:

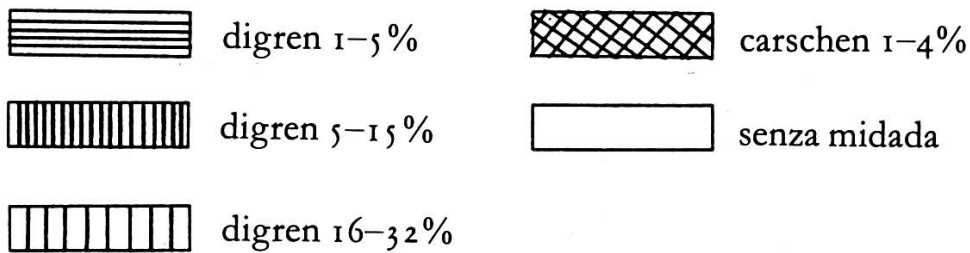
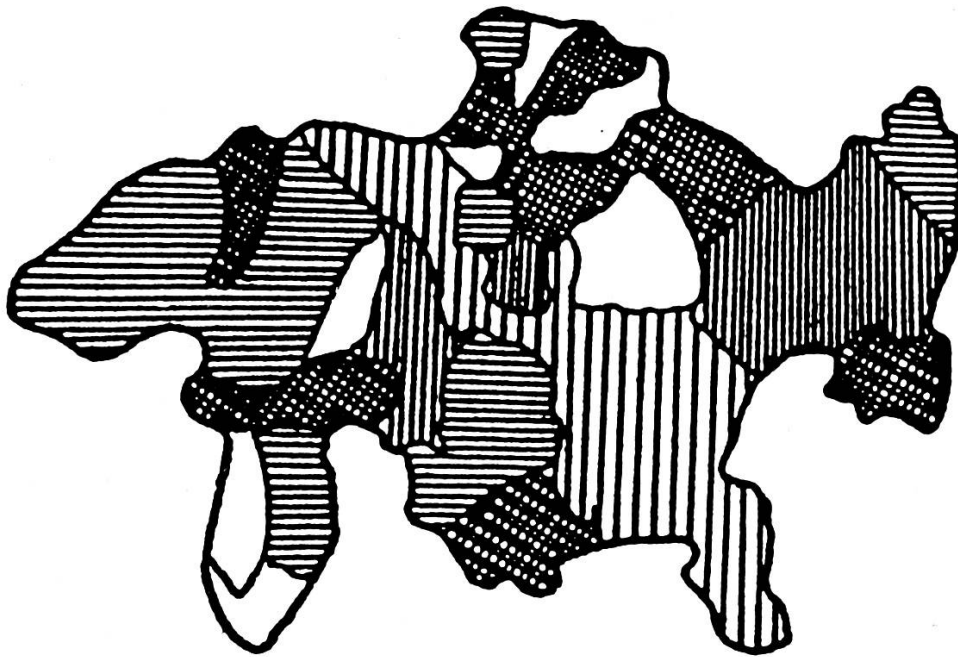
Arosa veva anno 1880 ina populaziun da 54 habitonts.

Igl onn 1900 dumbra Arosa gia 1071 habitont, pia ina carschen enteifer 20 onns da 1965%. Igl onn 1930 sa ins registrar ad Arosa buca meins che 3466 habitonts. (Eidgenössische Volkszählung vom 1.12.1941, Band 1 Kt. Graubünden, p. 34 ss.)

Lein risguardar il svilup general dalla populaziun denter 1850 e 1930/1940: Il cantun Grischun ha giu el temps da 1850 tochen 1930 ina andant gronda carschen dalla populaziun. Quella carschen seconcentre-scha denton mo sin certas regiuns, sco p.ex. Arosa, Engiadin'aulta, Cuera etc. Cheutras crescha naturalmein il diember da quellas vischnauncas che han da sbatter cun la depopulaziun. Ins sa far la constataziun che da 221 vischnauncas han 118 da quellas ina digren. Detg autruisa: 5 dad 8 vischnauncas sedepopuleschan. Las biaras da quellas ein romontschas.

Dein nus in'egliada sil svilup dils cumins, sedat il suandont maletg: Da 39 cumins han 15 ina detg gronda digren, en general. Prendein nus per cumparegliaziun il territori suenter la lingia da viafier dall'Alvra, sa ins veser ton: La populaziun en general pren tier, mo la romontscha ha dad acceptar els onns 1880–1930 ina digren denter 16–32%.

Carschen e digren dalla populaziun romontscha els cumins grischuns
(1880-1930)



Ina cuorta egliada vi en scola aunc:

La derasaziun dil scolaesser el 19avel tschentaner ei curdaus en in temps nua ch'ins veva buca massa simpatia pil romontsch. La scola era l'instituziun pil progress e per far la punt vi el grond mund. Per consequenza da quella tenuta valeva il romontsch pauc e sco rom da minima impurtonza. Ins era per part schi lunsch, ch'ins considerava il romontsch schizun sco impediment per buna scolaziun e ch'ins stuessi ragischar ora el. Igl intent pia dall'instrucziun en scola era da germanisar ils scholars romontschs.

Quei ei buca stau la tenuta da mo in pèr, mobein dalla gronda part da nossa populaziun grischuna. Da quei avis eran era las persunas dad influenza, specialmein plevons, scolasts, cussegls da scola, inspecturs da scola etc.

Per illustrar quei in interessant rapport da Curo Mani, scolast secundar en Val Schons, sesents a Pignia:

«Seit bald einem Jahrhundert ist das Romanische aus den Schulen der Sutselva verbannt (Sutselva pintga umfasst Domleschg, Heinzenberg und Schams). Das Aufkommen des Liberalismus und der Wirtschaftsumschwung des letzten Jahrhunderts verführten die Romanen, rücksichtslos über alle kulturellen Werte hinwegzuschreiten und alle Hindernisse möglichst rasch zu beseitigen . . . Vom Zuge der Zeit erfasst, schenkte das romanische Volk den prominenten Schulmännern, die unaufhörlich eine konsequente Germanisierung predigten, ihr volles Vertrauen, und es wurde nun die Brotsprache, das Deutsche, mit eiserner Härte eingepaukt. Während der Unterrichtszeit durfte kein romanisches Wort fallen. Eine Sparbüchse auf dem Lehrerpult, wo für jedes romanische Wort ein Fünfer als Busse hineingelegt werden musste, half mit, die Muttersprache aus dem Schulzimmer zu verbannen. Romanisches Schulgebet, romanisches Lied, alles musste der neuen Strömung weichen. Aber auch der Schulplatz wurde in dieses Germanisierungsprogramm miteinbezogen . . .»

Romontsch e Talians

El suandont va ei per la damonda, schebein il romontsch seigi in dialect lumbard, pia talian – ni romontsch?

Ils Talians havevan naturalmein era registrau il progress dalla germanisaziun el territori romontsch. Quei fatg – e naturalmein era aunc auters – ha cazzgau certs cerchels ord l'Italia da drizzar lur attenziun sin quella 'lingua moribunda'. Per auters ei quei stau la beinvegnida caschun per incorporar en la damonda linguistica interess naziunals e territorials.

Tochen ils anno 1910 ei il tun staus moderaus. Naven da lu davenan quel e la mira da quels Talians che sedattan giu cul romontsch pli clars: Igl ei buca pli mo la 'tema' per in lungatg moribund, mobein ussa vegn demussau fetg grond interess scientific per quei romontsch. Ils 'buns' cussegls tunan aschia: Il sulet salvament dil romontsch consisti en l'avischinaziun al talian. Quei zenn da mort e la hipotesa che snega al retoromontsch sia individualitad udin nus dapi 1912 tiels professers C. Salvioni, C. Battisti e G. Del Vecchio. Lur tesa: 'L'unica via di salvezza per la loro lingua è quella d'un deciso orientamento intellettuale verso l'Italia.'

La risposta grischuna sin quels 'buns cussegls' suonda prompt e decisiv. Alla testa PeiderLansel, il poet ladin, cun sia parola «Ni Italians, ni Tudais-chs, Rumantschs vulains restar!» L'offerta da salvament dil retoromontsch cumbatta Peider Lansel cun indicar las consequenzas dad ina avischinaziun al talian. Il retoromontsch vegnessi aschia italianisaus ed havessi per consequenza da quei aunc meins forza da survivor. En agid a Peider Lansel vegnan ils scenziats Caspar Decurtins, J. Jud, P. Tuor, R. von Planta e C. Pult.

En quella fasa – ins savess numnar ella fasa scientifica – mava ei igl emprem buca ton per la liberaziun e reuniun da regiuns latinas, mobein per il bien dil lungatg sez. Pér els anno suenter 1920 mida ei ualti fetg. Il lungatg ei cheu nuot auter che viarcla per politica naziunalistica, imperialistica. Quellas teorias – pia ch'il retoromontsch seigi nuot auter ch'in dialect lumbard – ein stadas preparativas per la campagna irredentistica-naziunala encunter la Svizra.

Mo els han fatg in quen falliu. L'emproma d'era schendrar el Grischun ina Irredenta ei buca gartegiada. La tentativa ei stada cuntraproductiva. Ils Romontschs han sezs entschiet a registrar il prighel dalla germanisaziun, signalisaus tras ils Talians. Ins ha denton refusau cun tutta detschartadad la conclusiun taliana, sepreparond sin ina lutga per il manteniment da lungatg e cultura.

La situaziun economica en nies cantun, la germanisaziun progressonta e las tentativas talianas en connex cul retoromontsch han in fil tgieutschen communabel: Ei vegn evident, con gronda l'influenza d'anovians era. Ed ei vegn buca meins evident ch'il romontsch el Grischun era strusch pli habels da seriscuder.

Mo tuttina – enzanua veva ei tucbau il viv. Certins dils Romontschs ein stai destadai. Cunzun las emprovas da declarar il retoromontsch sco dialect talian han buca mo scurlau vid ils barcuns en nossas regiuns, mobein giu in effect dil tuttafatg cuntraproductiv per ils iniziants da talas ideas. Robert de Planta tuccha la noda sch'el scriva: «Ei dat pauc che muenta schi ton igl intern dils Romontschs che la pretensiun che lur lungatg seigi in dialect lumbard.»

Ins sa pretender ch'ils Romontschs hagian entschiet a realisar ch'il prighel – signalisaus dils Talians – era cheu. Mo els han refusau detschartamein la conclusiun dils Talians. Buca meins decididamein ha ins accentuau la necessitad «da surventscher nies adversari secular, la germanisaziun» e dad interpretar pass concrets. G. Conrad siara sias 'Kassandra-



stimmen vom Hinterrhein' cun la damonda e cunzina: «Tgi pren l'iniziativa?»

II. Ils promoturs dil moviment romontsch

Sco gia menziunau avon, havevan differentas uniuns, scribents e scienziats romontschs gia fatg bia buna lavur a pro da lur lungatg e cultura avon 1919. Quei che muncava era denton savens la coordinaziun. Pia necessitad avunda per fundar in *organ central retoromontsch*. In organ da tut ils Romontschs e per tut ils Romontschs. In organ cugl intent da coordinar lavur ed acziuns denter ils differentes idioms e da sefar il duiu respect anoviars.

L'iniziativa ha l'Uniun romontscha da Schons priu – l'uniun dad ina regiun fetg periclitada pia. Ina brev alla Societad Retoromontscha, la quala cumpigliava e cumpeggia tut il Romontschs, ha dau il stausch. Ils 27 da fenadur 1919 serimna ina biala roscha Romontschs ord tut las valadas a Tusaun ella Crusch alva. G. Conrad presenta en siu referat sur dil 'Manteniment dil lungatg retoromontsch' in clar concept e la finala vegn en ina resoluziun decidu unanimamein da fundar in organ central dil Romontschs. G. Demont commentescha il di sissu el BT: «Ils Ro-

montschs digl En e dil Rein han purschiu ier a Tusaun il maun per salvar il lungatg retoromontsch sco d'antruras ils Confederai sil Rütli.»

Ils 26 d'october 1919 ha ins fatg il secund pass e fundau quei organ central, la *Ligia Romontscha*. Igl intent da quella ei formulaus aschia: «Peisa munglass la LR dar all'idea della unitad e solidaritad dil pievel romontsch cun punctuar che tuts Romontschs, buca mo Giadines e Sursilvans, anzi era ils de Sursaissa romontscha, Dumliasca, dil Plaun etc. audan tier il pievel romontsch. En tal pertratg dell'unitad digl entir pievel romontsch schai ina gronda forza, la quala vegn era ad attribuir alla LR sco organ communabel e central la dretga influenza ton directa sco moralà.» En in auter liug: «La LR ha gl'intent d'unir las societads romontschas existentas e che neschan egl avegnir, . . . Ella vul sustener e promover lur interess communabels, mantener e carschentar il lungatg romontsch, siu spert e svilup, sia influenza en famiglia, scola, baselgia ed ella veta publica.»

L'organisaziun dalla LR

La LR duei reunir tut las uniuns da cultura e lungatg existentas ed era quellas che neschan pli tard. Mo l'autonomia duei star tier l'uniun allia-da. Quei vul dir: La LR ha buca da substituir las uniuns existentas, mo-bein da reunir tut las forzas romontschas en in organ central. Ses organs ein:

- la radunonza da delegai
- il comite
- il secretariat
- ed auters collaboraturs, p.ex. la cumissiun da scola, umens da confidonza eav.

Per citar G. Conrad: El vuleva «tgavals da lavur».

Las finanzas dalla LR

Il pievel romontsch era – sco nus havein gia viu – memia fleivels per defender ord atgna forza la sort da lur lungatg e cultura, quei puncto diember, voluntad e specialmein finanzas. Lein mo spert patertgar vid las biaras expensas per buna lectura, grammaticas e vocabularis, susteniment

dalla pressa romontscha, instrucziun romontscha, sustegn finanziel dallas uniuns affiliadas, sustegn finanziel dalla perscrutaziun romontscha eav.

La LR dils emprems temps retrai sias finanzas pli u meins ord suandontas fontaunas:

privatas:

- Fondo Cadonau (denton mo pil sursilvan)
- Fundaziun Schiller

Ch'ei va buca senza daners publics ei evident, e perquei vegnan beinspert

- Contribuziuns dallas vischnauncas
- e subvenziuns da Cantun e Confederaziun vidlunder.

Igl emprer pass ei stau l'istanza per ina subvenziun da fr. 10 000. – al Cantun Grischun, la quala il Cussegl Grond ha approbau senza grondas resalvas. Quella contribuziun ha lu variaiu els anno 20 tochen 30 denter fr. 8000. – e 15 000. –, tut tenor situaziun finanziela dil cantun sez.

Sco il Cantun ha era la Confederaziun survegniu 1920 in'istanza per subvenziuns dils Romontschs. Fatg ella ha Pieder Tuor, professer per dretg roman allas universitads da Friburg, Berna e Genevra. El regorda la Confederaziun a sia obligaziun morala enviers la pli pintga lingua svizra. La finala dat ei era tier la Confederaziun ina contribuziun da fr. 10 000. –.

Il success material da quell'istanza ei bein staus fetg impurtonts e necessaris, mo aunc bia pli valenta ei la demonstraziun da simpatia viers il romontsch stada. Notabene da gliez temps in lungatg senza garanzia ella constituziun federala.

Gia 1931 sto la secunda istanza alla Confederaziun vegnir fatga. Quella denton ha negin success material, era sch'ins sa mussar si levamein che la lavur dalla LR crescha ed ei necessaria. Il cumbat per survegnir finanzas vegn adina pli e pli dirs. Ei dat buca dapli daners (crisa mundiala economica), denton siu bien ha il cumbat tuttina: Il naufragi finanziel sviluppescha adina dapli solidaritad denter ils Romontschs sez. Il basegns da seppresentar anoviars sco Romontschs dil Grischun e meins sin moda particulara sco savens tochen dacheu vegn manifests.

Quellas ein mai stadas senza ina certa brisanza. Ei mava per demonstrar anovians l'unitad denter ils Romontschs, ellas atgnas retschas denton stueva ins acceptar e per part era sustener il particularissem. Tier G. Conrad tuna quei aschia: «En emprema lingia silmains spindrar ils duas dialects principals, consolidar las duas pitschas ca garantischan er la vita als dialects masans.» – L'acziun directa haveva pia da cumpigliar ils pli differents secturs. Per buca stunclear Vus memia fetg enumerescha jeu quellas a moda da cavazzin: Ins sa classificar quellas en 4 gruppas pli grondas:

1. La LR ha da scaffir la basa per saver far lavur da perscrutaziun. Quei che secapeva per auters lungatgs da sesez, ha ins stuiu render pusseivel pil romontsch. Cheutier audan las lavurs per:

– il Dicziunari Rumantsch Grischun, igl idioticon retoromontsch, dil qual igl emprem fascichel cumpara 1938

– il Cudisch da nums da R. de Planta

– diversas grammaticas e vocabularis:

● R. Vieli, Vocabulari scursaniu tudestg-rom. sursilvan, 1938

● Tönjachen/Bezzola, Dicziunari ladin, 1939

● G. Cahannes, grammatica sursilvana, 1923

● S.M. Nay, grammatica sursilvana, 1938

● Prof. Vellemann, grammatica ladina, 1938

– leutier vegnan aunc:

● G. Gadola, Bibliografia retoromontscha

● ulteriuras ediziuns:

P.M. Čarnot: Im Lande der Rätoromanen

Cudischs da scola

Cudischs da cant

Cudischs da lectura en general

2. La LR ha da sustener il pievel ô ella pratica. Ella emprova sin differents camps dad assimilar quels ch'ein setratgs neutier e medemamein da sensibilisar il pievel romontsch per si'atgna caussa. All'entschatta dils anno 20 emprova ins cun appels sco p.ex.: «En tiara romontscha mo romontsch.» 1928 suondan «Reglas da suandar per tuts ils Romontschs.» Sper quei organisescha ella

– Cuors d'assimilaziun e da lungatg per jasters setratgs neutier

– Midada da nomenclatura

(Cheu ha ei denton dau da bia opposiziun, specialmein dil maun da sogn Birocrazius tier posta e viafier: Guarda-Dorf, Guarda-Station, Flims-Waldhaus eav.)

– Sustegn allas vischnauncas puncto elecziun dil plevon romontsch.

– Promoziun da cant e teater romontsch.

3. La LR ha da sustener la scola. Nus savein ch'il romontsch ei vegnius bandischaus gia il davos tschentaner ord bia scolas romontschas. Pér all'entschatta da quei tschentaner ha ins entschiet a realisar sia assenza.

G. Conrad di quei sin sia moda: «Il ver spert rumantsch nus manca, a la culpa èn las scolas tudestgas.» El trai las consequenzas: «La scola ei il fundament da nies moviment, nossa questiu primara. Da nossa decisi-vadad ed energia, da nossa defensiun da questa usonza cunter la germanisaziun dependa il salvament dil lungatg romontsch.» Pia vegn il susteniment dalla scola declaraus sco il pli impurtont sector d'acziun. Il problem dil romontsch en scola sa ins caracterisar cun ina suletta damonda: «Co sa ins tgirar avunda nies lungatg en scola senza ch'ins negligeschi il tudestg, dil qual nus tuts essan dependents?»

Forsa eis ei interessant da veser, co il romontsch ei vegnius risguardaus el plan d'instrucziun da nossas scolas:

1864 ei il romontsch insumma buca menziunaus sco rom obligatoric.

1894 suenter la renconuschientscha da tuts treis lungatgs el cantun san las vischnauncas pli u meins decider sezzas tgei ch'ellas fan cul romontsch.

1903 pér perscriva il plan d'instrucziun per la scola primara il romontsch sco lungatg d'instrucziun per las empremas duas classas. Dalla tiarza ensi vegn entschiet cun tudestg.

Quei ha giu per conseguenza ch'il Grischun romontsch veva da gliez temps 4 variantas d'entschatta cun l'instrucziun en tudestg:

1. Fibla romontscha, 4 tochen 5 onns mo romontsch e suenter successivamein tudestg

2. Fibla tudestga, dall'emprema classa ensi 1–2 lecziuns romontsch ad jamna

3. Las empremas classas ein cumplettamein mo tudestg. Ellas classas aultas 1–2 lecziuns romontsch ad jamna.

4. L'entira scola mo tudestg, q.v.d. en vischnauncas romontschas notabene!

Pil plan d'instrucziun da 1921 ha la cumissiun da scola dalla LR postulau las suandontas cumbinaziuns:

1. En las empremas 4 classas sulettamein mo romontsch.
2. L'entschatta cul tudestg ei da far il pli baul ella tschunavla, en classas fleivlas schizun pér ella sisavla pusseivel.
3. Ella tschunavla e sisavla classa silmeins 3 uras romontsch ad jamna. Il success ei buca staus sorprendents. El plan d'instrucziun digl onn 1931 surlai ins pli u meins allas vischnauncas da decider con romontschas lur scolas dueien esser. Igl ei tuttina aschia ch'els biars loghens, nua che la populaziun romontscha era fetg gronda, vegn sedecidiu per l'entschatta dalla instrucziun tudestga ella quarta ni tschunavla classa. La discussiun entuorn quei plan d'instrucziun da 1931 ha denton era giu en auters loghens success:

- scolas romontschas survegnan inspecturs romontschs,
- ei vegn organisau dalla Ligia Romontscha cun agid dil cantun GR cuors da metodica per l'instrucziun romontscha, igl emprem a Razén, suenter a Breil, Savognin ed en Engiadina
- ils cudischs da scola duein esser autentics e buca sco savens tochen dacheu translatai. Quei ei in novum: naven dad ussa duein tut ils cudischs per las scolas romontschas passar la sava dalla LR avon che cumparer sin fiera.

Interessant eis ei forsa da dar in'egliada en quei grau en vischnauncas fetg periclitadas. Pia vischnauncas specialmein en Val Schons e Tumlhasca. Leu instruevan da quei temps 30–35 scolasts romontschs mo tudestg en scolas romontschas. Dus exempels persuerter:

- scola tudestga a Pignia cun ina populaziun da 87% romontschs
- scola tudestga a Scheid cun ina populaziun da 94% romontschs.

La cumissiun da scola dalla LR ha el sequent pretendiu dil Cantun che quellas ed autras scolas hagian da vegnir suttamessas al plan d'instrucziun per scolas romontschas ed hagian consequentamein da valer sco scolas romontschas. Leu nua ch'il scolast en vischnaunca romontscha saveva buca instruir romontsch ha ella en contact cun las uniuns affiladas mess a disposiziun in scolast ambulont per 2 uras romontsch ad jamna. Prof. G. Gadola ei sefatgs meriteivels en quei grau, p.ex. a Traun, Razén e Domat.

Pils anno 30 sa ins dir che la bunaveglia da risguardar dapli il romontsch en scola romontscha muncava buc tier la Regenza, silpli tier certas vischnauncas. Sin detg'insistenza dallas conferenzas scolasticas e

dalla LR ha ins empruau cun tutta bunaveglia da dar il dui plaz al romontsch en scola. Ins veva realisau la valeta dalla scola per il manteniment dil romontsch.

La LR e las uniuns affiliadas

La LR fa tetg sur las differentas uniuns da lungatg e cultura ella regiun. Quellas puspei fuorman ina specia da bratsch per la LR ô el pievel. Ella sa sustener quellas en plaid e cussegl, mo era per part finanzialmein; ella representa tuts ils Romontschs anoviars, e quei senza misterlar en caussas dallas singulas uniuns, ed aschia ha ella dau via ad in sentiment da solidaritad romontsch.

Sche jeu tschontschel dallas uniuns affiliadas manegel jeu las suandontas:

1. la SRR cun las Annalas ed il DRG
2. Romania cun Ischi e Tschespet
3. Uniun dals Grischs cul «Chalender ladin» en Engiadina
4. Renania (dapi 1920 Uniun rom. da Schons e l'uniun rom. sutsilvana) cun la «Casa Paterna»
5. L'uniun romontscha da Surmeir cul «Noss sulom» e la «Pagina da Surmeir» eav.

La LR e la pressa

Sper las uniuns da lungatg e cultura ha naturalmein era la pressa gidau a purtar il moviment romontsch ora el pievel. La pressa grischuna (en special) da gliez temps ha contribuì il siu leutier. Ina dallas petgas da mia lavur ei stada la lectura da 3 gasettas tudestgas, la Neue Bündner Zeitung, il Bündner Tagblatt ed il Freier Rätier, e da 3 romontschas, la Gasetta Romontscha, la Casa Paterna ed il Fögl Ladin, duront ils onns 1919 a 1938 pertuccont artechels sur dil Romontsch. Quella pressa grischuna (e per part era svizra) – pia tudestga e romontscha – e leutier aunc diversas periodicas ei stada il pli valent portavusch dil moviment romontsch da gliez temps, specialmein la pressa romontscha.

Ir en sin mintga gasetta mass cheu memia lunsch.

Resumond mia secunda part ei da dir, che la lavur prestada da biars Romontschs els onns 1919–38 – e coordinada dalla LR – ei stada eminent

impurtonta. Lein mo patertgar vid las preparativas per possibilitar lavur da perscrutaziun, vid las biaras activitads ella veta publica sco era la promozion energica dil romontsch en scola.

Tut quellas acziuns ein stadas dirigidas dad in certa elita. Quei ei adina nies problem. Ins sa denton tuttina pretender, ch'ina part dil pievel seigi vegnida sensibilisada. La renfatscha, tenor la quala quella renaschientscha seigi vegnida purtada mo dad ina pintga elita, constat bein per part. Mo el medem mument ei da menziunar, che gest quels, che vesen giu da far la punt dall'elita vi tier il pievel, eran duront quels onns talmein fatschentai cun lavur scientifica e da biro, ch'il contact cul pievel ha stui restar anavos.

p.ex.

– Stiafen Loringett, igl emprem secretari dalla LR, ha stui parter quei post cul DRG ($\frac{1}{3}$ LR e $\frac{2}{3}$ DRG) ni

– Sep Mudest Nay, scolast secundar a Sedrun e bien animatur, ei staus il bia absorbaus cun lavur vid cudischs da scola. eav.

III. La renconuschientscha dil romontsch sco lungatg naziunal

Pertgei ei il romontsch buca gia menziunaua ella constituziun federala da 1848? Vegl cusseglier Federal F. Calonder scheva: «En emprema lingua bein pervia dils Romontschs sezs ch'eran da gliez temps memia pauc fermes e buca units.» Scur lai neunavon tras la germanisaziun progressonta e las polemicas dils Irredentists han els entschiet a patertgar vid l'atgna derivonza ed empruau da surmuntar la crisa d'indifferenza. Il resultat ei quella schinumada renaschientscha, dalla quala nus s'occupein gest.

Ils Romontschs han entschiet a pretender che lur lungatg vegni era renconuschius ella Constituziun federala. A Bern ed autruisa ha ins plaunsiu realisau ch'ei mava buca mo per ina damonda da prestige dils Romontschs, mobein per principis fundamentals dil stadi svizzer. Dad in maun mava ei per pretensiuns dalla pli pintga gruppa da lungatg el stadi, mo da l'auter maun mava ei per confirmar il pli vegl principi svizzer, la pluralitad ell'unitad. Il prender partida per il foederalissem era da gliez temps enzatgei bravamein ughegiu, era ins gie cun quella tenuta pulitamein en contradicziun cun la politica europeica.

Mo circa 1% dalla populaziun svizra ei romontscha. 1930 fa quei 44 158 en tut, 39 028 en territori romontsch (Statistisches Jahrbuch der Schweiz, Basel 1982). Las pretensiuns da quels ein stadas las suandontas:

Igl artechel 116 dalla constituziun federala duei vegnir midaus. Egl artechel vegl tuna ei aschia: «Ils treis lungatgs principals dalla Svizra, il tudestg, il franzos ed il talian, ein lungatgs naziunals.» Suenter las pretensiuns dils Romontschs vess ei da tunar aschia: «Il tudestg, il franzos, il talian ed il romontsch ein lungatgs naziunals dalla Svizra.» Leutier vegness aunc il suandont: «Sco lungatgs ufficials dalla Confederaziun vegnan il tudestg, il franzos ed il talian declarai.»

Pia pil romontsch la noziun da lungatg naziunal, mo buca lungatg uffical. Ils Romontschs da gliez temps eran cunscients dalla pintga dera-saziun da lur lingua ed han perquei mai pretendiu ch'il romontsch damenti lungatg uffizial.

Il moviment dalla renconuschientscha ei sefatgs en dus pass:

1. la fasa da preparaziun 1919-34
2. la fasa politica 1934-38

1. La fasa da preparaziun

Gia 1919 existeva in postulat pertuccont la renconuschientscha sin palancau federal. Giachen Conrad veva sco punct 1 dils postulats da character general en siu program: 'Petiziunar ch'il romontsch vegni racunaschia sco lungatg uffical en Svizzeria sper il tudestg, talian e franzos (2 idioms: sursilvan a Giadegna).'

Ella pressa da gliez temps hai jeu anflau in interessant detagl: 1925 fa ina persuna da Zug la beinmanegionta proposta els 'Schweiz. Republikanische Blätter', da declarar il romontsch sco sulet lungatg naziunal svizzer. Il romontsch seigi il pli vegl lungatg sin terren svizzer, ed era il sulet che nus stueien buca parter cun auters. Mintgin hagi d'emprender el; buca mo ils Romontschs. La risposta dils Romontschs sissu: 'E lu essan nus Romontschs nuot aschi chauvinists che nus lessan far tschint-schar romontsch tuts fratellis della casa svizra! Nus essan cuntents, sche nies lungatg vegn respectaus e sustenius.'

Il postulat per la renconuschientscha dil romontsch sco quart lungatg naziunal ei vegnius formulaus e presentaus publicamein per l'empresa gada ils 13 da fevrer 1931 a l'occasiun dad ina radunonza della Ladinia a Samedan. Las pretensiuns da dr. Otto Gieré han lu buca anflaumo simpatia. Era biars Romontschs han giu il sentiment ch'el mondi memia lunsch. Gieré selai buca stermentar e scriva il settember 1933 el Sain Pitschen (Organ dalla Ladinia) siu impressiunont artechel 'Güstia', il qual el finescha cun siu 'ceterum censeo': «nempe cha nos rumantsch vegna declaro sco quarta lingua naziunala e cha la Confederaziun hegia dad augmentar las subvenziuns a favur da nossa favella materna!»

Buca meins clar vegn el cun sia medema pretensiun alla radunonza generala dalla LR ils 26 da november 1933. «Per stüdger la via per avanzar quista nossa pretaisa a las autoritads federelas competentas» vegn silsuent fundau in comite cun Giachen Conrad, Otto Gieré ed il giurist Prof. Tuor.

Sin la radunonza communabla dallas 4 uniuns da students – Romania, Renania, Ladinia e Sesania – a Razén ils 21 da mars 34 culmineschan las pretensiuns da dr. Gieré sut il tetel 'Il Romontsch al spartavias' en ina resoluziun unanima en favur dalla renconuschientscha dil romontsch sco quart lungatg naziunal. Punct treis da quella resoluziun era: «Tiella proxima revisiun della costituziun federala duei vegnir renconuschiu al romontsch il character d'in lungatg naziunal svizzer conformamein alla muntada, che siu manteniment posseda per nossa patria svizra.»

Quella fasa preparatorica demuossa bein la collaboraziun denter uniuns da lungatg e cultura ô ellas valladas, la LR e la pressa. Il postulat da renconuschientscha vegn presentaus dad in exponent dallas uniuns affiladas, madiraus duront discussiuns sin radunonzas ed en collaboraziun cun la LR. La quala surdat el al representant dil pievel per schar suandar el la via politica.

2. La campagna politica

La primavera 1934 ha S.M. Nay adressau sia moziun pertuccont la renconuschientscha dil romontsch el Cussegl grond dil Cantun Grischun. Igl atun sissu (29.11.) vegn ei debattau l'empresa gada el Cussegl grond grischun sin romontsch. Ei mava per la moziun Nay, ella quala lez cun aunc 38 consutsignaders vulan pretender dalla Regenza ch'ella semetti en cun tutta detschartadad per la renconuschientscha dil romontsch a Berna.

Ell'argumentaziun dil moziunari vegn claramain detg che la caussa romontscha seigi ina caussa sulettamein svizra. La moziun vegn declarada relevonta unanimamein. Aschia survegn la Regenza l'incarica da «en collaboraziun cun la LR presentar al Cussegl federal nos giavischs e da dir nua ch'il romontsch duei vegnir applicaus en caussas federalas.» La Regenza grischuna drezza el sequent igl onn 1935 in'istanza al Cussegl federal per mauns dallas combras federalas. Ella cumbinescha motivs ideals cun la damonda per sustegn finanziel, alla quala ins dat silsuerter pli pauc peisa per gie buca cumpromitar la via dalla renconuschientscha.

Igl october 1936 fa cuss. naz. Condrau en sia interpellaziun la damonda suenter las pusseivladads da vegnir encunter als giavischs dils Romontschs. El metta ina massa en rocla. Ella discussiun vegn menziunau il connex cun il grond credit d'armament. Ei vegn era fatg allusiun alla gronda campagna naziunalistica sut il tetel «Politica dalla grammatica». En in auter liug fa ins attents sin la devisa da gliez temps fetg actuala, quella da «Lungatg = naziun».

Cheutras ha la caussa romontscha survegniu ina rama pli vasta. Ella veva tuttenina dimensiun naziunala. Zaco mava ei ussa per la defensiun da valurs spirontamein svizras. Il tudestg tschintschava da «geistige Landesverteidigung».

Naven da cheu va ei spert. Il Cussegl federal propona gia il zercladur 1937 allas combras federalas da midar igl artechel 116 dalla constituiun per renconuscher il romontsch sco quart lungatg naziunal. Suerter in viadi tras territori romontsch ha la cumissiun parlamentara fatg la proposta allas combras federalas da renconuscher il romontsch sco lungatg naziunal. La votaziun el parlament duront la sessiun d'unviern 1937 sefa senza cuntravuschs.

Cheu less jeu menziunar dus aspects adina puspei duvrai ella discussiun parlamentara:

Primo vegn adina accentuau il dretg d'existenza dallas minoritads en Svizra; ei va per il prinzipi democratic, per la tenuta federalistica ed ei duei esser in act da defensiun spirtala.

Secundo croda si, cun tgei clar lungatg ins refusescha 'beinmanegiai' cussegls d'anoviars, pia in strict NA alla propaganda irredentistica.

Acziun da propaganda

La midada digl artechel 116 dalla Constituziun federala savev'ins considerar gia suenter la lavur dil parlament sco caussa segira. Mo tuttina ei vegniu preparau in'acziun da propaganda. Daco?

Quella ei buca vegnida drizzada sils adversaris – quei che dat alla propaganda in character unic – anzi, ins leva nezegiar la caschun per informar sur dils Romontschs. Da gliez temps savevan ils Svizzers pauc sur da quels muntagnards ellas Alps. Ch'ins ha era empruau da tener il diember dils na aschi pigns sco pusseivel, ei evident. Nus savein oz bein avunda – e da gliez temps era ei buca meglier – ch'il mobilisar il votant per postulats da tal gener ei grev. Era quei ei stau in motiv per la gronda propaganda. Quella ei vegnida coordinada dad in comite cun glieud ord politica, pressa e LR sut l'egida da cusseglier guvernativ Ganzoni. Sin plaun naziunal ha quel survegnu sustegn dalla gruppa 'Pro quarta lingua naziunala' sut Dr. L. Cagianut/Turitg. Omisdus comites han saviu profitar digl agid da grondas uniuns svizras, p.ex. la Nova Societad Helvetica e la Protecziun dalla patria. Per la Svizra franzosa han Peider Lansel e Prof. Vellemann – Prof. per litteratura e filologia all'universitad da Genevra dapi 1932 – ed auters fundau ils 30.1.37 la gruppa d'acziun 'Pro Grieschun'. Igl intent ei staus «de faire connaître en Suisse l'apport romanche à la vie spirituelle de la nation». Ch'ina buna informaziun e propaganda sa haver success, demuossa il fetg bien resultat dalla votaziun a Genevra, nua ch'ei ha dau sin 11 540 gie mo 127 na. Quei ei dil reminent il meglier resultat da tut ils cantuns.

Sper quellas differentas gruppas d'acziun han naturalmein era las medias giugau ina gronda rolla, surtut la pressa. Ultra da las biaras contribuziuns da gener cultur-historic, linguistic e giuridic ha ei dau ina massa publicaziuns da specia plitost populara. Ins vuleva dar a mintga lectur la pusseivladad da sedar giu cul romontsch. Il survetsch da pressa da suranumnai comites d'acziun ha mess a disposiziun material da documentaziun, denter auter a 19 gasettas svizras (8 tudestgas, 6 franzosas e 5 romontschas). Era gasettas digl exterior ein vegnidas risquardadas, p.ex. la Times, The Swiss Observer (gasetta dils Svizzers egl exterior).

La pressa irredentistica ha era priu posiziun pli u meins duront tut las etappas da preparaziun per la renconuschientscha dil romontsch. Ils onns 36 tochen fevrer 38 ein buca meins che 33 tals artechels cumpari. L'interpellaziun Condrau p.ex. ei vegnida commentada el 'Libero e Mo-

schetto' cul tetel 'Una provocanta manovra antiitaliana'. Il sribent ha pretendiu en quel, ch'ei vegni fabricau sin via da decret in niev lungatg en Svizra. Quei seigi ina gronda provocaziun per l'Italia.

Ils resultats e lur interpretaziun

Ils 20 da fevrer 1938 han 54,3% dils votants svizzers priu part dalla votaziun sur dil romontsch. Il resultat ei staus: 574 991 gie e 52 827 na, q.v.d. sin 100 vuschs ein bunamein 92 stadas a pro dil romontsch.

Cheu enzacontas cefras ord il cantun Grischun:

- la participaziun grischuna alla votaziun ei stada 67,6%, pia in detg tec pli aulta che la media svizra (da 54,3%)
- cun 7,3% na figurescha il cantun Grischun ella rangaziun svizra sco 13avel, quei vul dir, all'entschatta dalla secunda mesadad dils cantuns
- Interessant ei da dumandar, danunder cons na vegnien? – 1692 en tut.

Quels serepartan pli u meins sigl entir cantun:

- mo il cumin Sursés ha giu in resultat cun buca in na (553:0)
- il mender resultat dil Grischun ei – ins gnanc surstat – a Cuera. Cheu vein nus sin 2765 gie 528 na, quei vul dir: ca. in tschunavel dils votants da Cuera eran encunter.
- l'autra regiun cun bia na ei l'Engiadin'aulta. Quella regiun cun dapli che 33% Romontschs ha in pli grond diember da na ch'igl entir cantun Geneva!
- Las valladas talianas sedattan solidaras visavi il romontsch, p.ex. la val Calanca mo 4 na, Mesauc mo 7 na.

Ussa aunc enzacontas cefras naziunalas:

- Ils megliers resultats furneschan Geneva cun 98,9% gie e Solothurn cun 96,7%.
- Interessants ei il resultat dil Tessin, nua che la propaganda irredentistica ei stada andantamein pli gronda ch'el Grischun. Sin 11 952 gie ha ei dau mo 689 na, quei vul dir exprimiu en % fa quei 5,5% na. Denter parantesa sa ins menziunar cheu, ch'ils adherents digl irredentissem eran pia era el Tessin da pign diember.
- Ils menders resultats ein da registrar els cantuns Uri, VS, AP d'adens e Sviz. Lur pertschien da gie variescha denter 83 e 88%. Ins sa me-

nar anavos quei denter auter sil fatg che la propaganda ei buca stada fetg intensiva en quellas regiuns.

Tgei muntada ha quella votaziun giu?

Ins sa tschintschar dad ina muntada en treis graus:

- dad ina muntada per ils Romontschs sezs,
- dad ina muntada naziunala e
- dad ina muntada anoviars.

Ils 20 da fevrer 38 ei staus per ils Romontschs il pli bi di ed ina spezia da paga per lur stentas. La Gasetta Romontscha tschontscha il di suenter da 'perdanonza'. Buca mo la paga ei stada biala, mobein la valeta morala dad esser zatgi e dad udir ensemen ha dau als Romontschs in sentiment da dignitad. Specialmein dapi la tschentada da Razén han ils Romontschs sentiu, ch'els san acquistar quei ch'els vulan sch'els stattan ensemen. Culs 20 da fevrer han els gudignau ina etappa, la Gasetta Romontscha commentescha quei cun «quei dat curascha alla pintga naziun romontscha», ed en in auter liug «quei fatg oblighescha!» Il combat per il manteniment dil romontsch hagi dad ir vinavon.

Cun la votaziun ha il pievel svizzer dau suatientscha alla missiva digl Cussegl federal da defender «sper e sur il beinstar material era nossa rihezia pluralistica». La campagna ha en quei senn svegliau «patertgar helvetic e gidau a promover cultura naziunala».

Anoviars – schibein en direcziun mesanotg sco miezdi – ha ins vullu signalisar ch'ins drovi negin che gidi. Il Cussegl federal ha detg clar e bein en siu messadi: «Tgi che neghescha suenter la votaziun vinavon l'indipendenza dil lungatg romontsch, quel metta en damonda igl esser pluralistic dalla Svizra.»

Remarcas finalas

Jeu sperel, ch'ei seigi gartegiau a mi da presentar silmeins ina part dalla complexitad dil moviment retoromontsch. El ei buca mo staus complex, el ei era aunc oz fetg complex. Ei setracta gie buca mo dad in problem da lungatg e cultura. Componentas economas, socialas e demograficas ein cheu buca meins e per part aunc pli decisivas.

Ins sa sedumandar oz, schebein ils Romontschs havessien giu la forza da prender sezs lur agen destin enta maun senza las tentativas dad anoviar?

Per mei eis ei significont, che pér il prighel d'anoviar ha destadau els e che la necessitad dad in'acziun a pro da lur lungatg e cultura ha anflau capientscha pér en ina fasa dad in cert squetsch digl exteriur. Quei sa ins explicar cun duas parallelas:

L'ina ei quella ch'il moviment romontsch ha duvrau il spért dil temps entuorn l'emprema uiara mundiala per sedestadar. Sper la germanisaziun en scalfins ein tuns empau pli recents stai necessaris – quels dils irredentists e naziunalists da 1919 e suenter.

L'autra ei la suandonta: Da quei temps eran preparaziuns avon maun per standardisar la noziun 'la quarta Svizra' sco term uffical per ils Svizzers digl exteriur. Ils Romontschs ein seresenti ed han entschiet a se-reghegliar.

Nua stessen nus oz senza ils impuls da quell'epoca?

La Ligia Romontscha ha coordianu dapi 1919 la lavur dils Romontschs e drizzau ella sin ina mira communabla. Diversas lavurs sco p.ex. grammaticas e vocabularis etc. han ins saviu considerar sco finidas tochen 1938.

La renconuschientscha sco quart lungatg naziunal ei la finala stada il punct culminont digl entir moviment dils emprems 20 onns.

Nua vegn il suandont punct marcant ad esser? Eis ei la moziun Bundi, la quala vul dar agl artechel 116 dalla Constituziun federala in supplement per dapli risguard dil romontsch el diever pratic? Ei quella sin buna via da schar revive igl onn 1938, forse 1988?

Per quels che han e vulan mantener nies lungatg e nossa cultura dat ei mo il pass anavon – e quei cun agid da tuts ensemen. Star eri e pertgitar quei che nus vein, ei forse bein enzatgei, mo tuttina in pass anavos!

E cons pass anavos san ils Romontschs aunc selubir?

